

לזכרה של דפנה מאיר הי"ד
שבחירוף נפש, אחרי משמרות ארוכות כאחות
בבית החולים סורוקה, הגיעה לשיעורים על
עזרא-נחמיה שהיוו בסיס למאמר זה,
ובחירוף נפש נלחמה במחבל בפתח ביתה ביישוב
עתניאל, הצילה את ילדיה ומצאה את מותה
יהי זכרה ברוך

יעל מאיר

"לְכָלוֹת דְבַר ה' מִפִּי יְרֵמְיָה"

בחינת הזיקה האנלוגית בין ספר עזרא-נחמיה לבין ספר ירמיהו ומשמעותה

מאמר זה יעמוד על טיבה של הציפייה המשיחית בימי שיבת ציון, כפי שהיא מתבטאת ברצף האנלוגיות לנבואת ירמיהו בספר עזרא-נחמיה. ההקבלה בין שני ספרים אלה מתבקשת בשל תוכנם, שהרי ירמיהו ניבא על השיבה מבל בתום הגלות, וספר עזרא-נחמיה מתאר שיבה זו. יחד עם זאת, ניתן להבחין בשוני מהותי בין שני הספרים. ירמיהו (מלבד חלקיו הסיפוריים) כתוב בסגנון פואטי המאופיין בדימויים שיריים ונשגבים ובתקבולות מליציות, תוך הנכחתו הגלויה של הקב"ה, ולעומתו מאפיינו המרכזי של ספר עזרא-נחמיה הוא הגוון הפרוזאי המובהק שדרכו הוא מתאר את תהליך שיבת ציון. אין בו נוכחות אלוהית גלויה, שינויי טבע נסיים או תיאורי מציאות נשגבים בעצמתם. עזרא-נחמיה נסמך כולו על מאמץ העולים לציון, הבונים אבן על אבן ודור אחרי דור, תוך עליות וירידות, הצלחות וכישלונות, את היישוב המתחדש בארץ. מאמר זה שטוען להקבלה מכוונת בין עזרא-נחמיה לירמיהו, יעמוד על הדמיון המכוון בין שני הספרים ועל הפער שניכר מההקבלה ביניהם.

סקירת ההיסטוריה המחקרית¹

בעקבות טענתו של וולהויזן, כי בעזרא-נחמיה מתבטא קשר הדוק לספרי התורה,² תיארו חוקרים רבים את יהדות שיבת ציון כאנטי-אסכטולוגית ופרו-

* מאמר זה מבוסס על עבודה סמינריונית לתואר ראשון במכללת הרצוג. תודותיי ליושי פרג'ון שהנחה אותי, לד"ר יואל בן-נון, לרב יעקב מדן ולנריה קליין על הערותיהם.

1. סקירה זו מבוססת על: J.G. Mcconville, 'Ezra-Nehemiah and the Fulfillment of Prophecy', *VT* 36, 1986, pp. 205-207.

2. ראו: 'ו' וולהויזן, **אקדמות לדברי ימי ישראל**, תל אביב תרצ"ח, עמ' 208.

פרסית.³ טענה זו נשמעת גם בפי חוקרים מודרניים, הרואים בעזרא-נחמיה קבלה מוחלטת של המציאות העכשווית ללא כל שאיפה משיחית.⁴ בהתאם לתפיסות אלה לא תואר כל קשר ייחודי בין ירמיהו לעזרא-נחמיה, ויש שטענו כי אפילו הופעת השם 'ירמיהו' בפסוק הפתיחה של עזרא-נחמיה אינה אלא טעות סופר.⁵ מחקרים מאוחרים החלו לפורר את הטענה האנטי-אסכטולוגית,⁶ ויש שאף עמדו על מספר מצומצם של הקבלות ישירות לנבואת ירמיהו,⁷ אולם היקפן האמתי של

3. כך למשל: "...the books of Chronicles, Ezra and Nehemiah have been taken as prime examples of the former view, and as teaching that prophetic hopes for Israel are now fulfilled in the rump consisting of Judah, Benjamin and Levi. They are said, furthermore, to be exclusivist... anti-eschatological and pro Persian" (מקונוויל, לעיל, הערה 1, עמ' 205).
4. כך למשל: (J.D. Newsome, 'Toward a New Understanding of the Chronicler and His Purposes', *JBL* 94, 1975, p. 214); "complete acceptance of political present and a complete absence of any perspective of change" (S. Japhet, 'Sheshbazzar and Zrubabbel – Against the Background of the Historical and Religious Tendencies of Ezra-Nehemiah', *ZAW* 94, 1982, p. 72).
5. למרות אזכורו המפורש של השם 'ירמיהו', חוקרים רבים תופסים את עזרא א', א כמופנה לישעיהו, עקב ההקבלות לנבואתו בהצהרת כורש (ישעיהו מ"א, ב, כה; מ"ד, יג). כך למשל: P.L. Redditt, 'The Dependence of Ezra-Nehemiah on 1 and 2 Chronicles', in: M.J. Boda and P.L. Redditt (eds.), *Unity and Disunity in Ezra-Nehemiah: Redaction, Rhetoric and reader* (*Hebrew Bible Monographs* 17), Sheffield 2008, p. 230; J. Blenkinsopp, *Ezra-Nehemiah* (*The Old Testament Library*), Philadelphia 1988, p. 74; J.W.H. Van Wijk-Bos, *Ezra, Nehemiah and Esther Westminster* (*Bible Companion*), Louisville 1998, p. 17; R.J. Coggins, *The Books of Ezra and Nehemiah* (*The Cambridge Bible Commentary*), New York 1976, p. 11. ויליאמסון אף מציין, כי בשל ההקבלות הרבות לישעיהו בפתיחת עזרא-נחמיה יש שטענו שאזכור שמו של ירמיהו הוא טעות, והיה צריך להיות כתוב 'ישעיהו'. ראו: H.G.M. Williamson, *Ezra Nehemiah* (*World Biblical Commentary*), Waco 1985, p. 10.
6. דוגמת טענתו של קוך: "Ezra's march from Babilonia to Jerusalem was a cultic procession which Ezra understood as a second Exsodus and a partial fulfilment of prophetic expectations" (K. Koch, 'Ezra and the Origins of Judaism', *JSS* 19, 1974, p. 184).
7. ביניהם: M.A. Throntveit, *Ezra-Nehemiah* (*Interpretation*), Louisville 1992, p. 14; מקונוויל (לעיל, הערה 1); K.N. Schoville, *Ezra-Nehemiah* (*The College Press NIV Commentary*), Joplin 2001, p. 41; T. Eskenazi, *In an age of prose*, Atlanta 1988, p. 126; B. Becking, *Ezra, Nehemiah, and the Construction of Early Jewish Identity*, Tübingen 2011, p. 30; M. Leuchter, 'Rethinking the "Jeremiah" Doublet in Ezra-Nehemiah and Chronicles', in: E. Ben Zvi and D. Edelman (eds.), *What Was Authoritative for Chronicles?*, Winona Lake 2011, pp. 183-200.

"לְכֻלֹּת דְבַר ה' מִפִּי יִרְמְיָהּ"

ההקבלות טרם נידון בספרות המחקר. מאמר זה יעסוק ביתר הרחבה ברצף ההקבלות בין הספרים.

הזיקה הגלויה בין עזרא-נחמיה לירמיהו (עזרא א', א)

המניע הראשון לחיפוש אחר הקבלות בין ספר עזרא-נחמיה לבין ספר ירמיהו הוא תוכני. ירמיהו ניבא על חזרת עם ישראל לארצו בתום שנות הגלות, וספר עזרא-נחמיה מתאר את תהליך השיבה והקמת היישוב המחודש בארץ ישראל. מניע זה מסתייע מפסוק הפתיחה של הספר, המזכיר מפורשות את נבואת ירמיהו: "וּבְשָׁנַת אַחַת לְכוּרֶשׁ מֶלֶךְ פָּרַס לְכָלֹת דְבַר ה' מִפִּי יִרְמְיָהּ הָעֵיר ה' אֶת רוּחַ כְּרֶשׁ מֶלֶךְ פָּרַס" (עזרא א', א). הזיקה הגלויה לנבואת ירמיהו, שהועמדה בראש הספר, נועדה להסב את תשומת לבו של הקורא לנבואות ירמיהו ולעורר אותו לשים לב לזיקות נוספות, סמויות יותר, בין הספרים.⁸ זיקה זו עומדת בבסיס רצף האנלוגיות שיוצג להלן, כשכולן נסמכות עליה ומתחזקות על ידה.⁹

פסוק הפתיחה יכול להתפרש בשני אופנים שונים. ניתן לפרש שהפסוק קובע, כי שבעים שנות הגלות חלפו, הגיעה עת הגאולה, ה' מילא את הבטחתו לעם ישראל והשיב אותם לארץ. לפי פירוש זה ניצב הקורא כבר בפסוק הפתיחה בפני קביעה מוחלטת, כי זו עת הגאולה שחזה ירמיהו, וכל שנותר הוא לראות כיצד גאולה זו מתממשת. לחילופין, ניתן לפרש את פסוק הפתיחה באופן אחר, ולראות בהצהרת כורש פוטנציאל לגאולה המחכה למימוש על ידי עם ישראל.¹⁰ זו אינה קביעה מוחלטת כי שנות הגלות חלפו והנבואה מתגשמת, אלא הצעה לראות בהצהרת כורש קריאה פוטנציאלית לעם ישראל לממש את הנבואה, לעלות לארץ ולבנות את בית ה'. קריאה זו אינה תופסת את התגשמות הנבואה כמובנת מאליה אלא תולה אותה במעשי העם. אם יפעלו – הנבואה תתגשם; ואם לא יפעלו – לא תתגשם. על הקורא להמשיך ולתהות במהלך הספר אם יגשים העם את ייעודו או לא, ובאיזה אופן תתממש הנבואה.

לאור מגמתו הכללית של הספר, המתאר את הגאולה כפועל יוצא של מאמציהם הארציים של שבי ציון, ארצה לטעון שהטענה השנייה נכונה יותר. הגאולה בעזרא-

8. על זיקה גלויה זו עמדו: J.G. Mcconville, *Ezra, Nehemiah and Ester (The Daily Study Bible Series)*, Edinburg 1985, p. 10; ת'רוננויט (לעיל, הערה 7), עמ' 14; סקוויל (לעיל, הערה 7), עמ' 41 ועוד.

9. ראו לעיל, הערה 5. לנוכח מכלול ההקבלות לירמיהו, ארצה לטעון נגדם שאזכורו של ירמיהו הוא מדויק ואינו בא להחליף או לשתף את השם ישעיהו.

10. כך: "Jeremiah's word in Ezra-Nehemiah is open-ended, inviting the reader to ponder what precisely will be completed" (אשכנזי, לעיל, הערה 7, עמ' 44).

נחמיה אינה מוצגת כעובדה מוגמרת: עזרא קרא לעם לגרש את הנשים הנכריות כדי שהיישוב המתחדש בארץ לא יכלה (עזרא ט', יד); נחמיה הזהיר את העם שאם לא יתקנו דרכיהם יפסידו במאבק מול אויביהם (נחמיה ה', ט); שבי ציון חותמים על אמנה לקיום התורה בתקווה להינצל ממצבם הירוד (נחמיה ט', לז - י', א) ועוד. מכל אלה נראה, שהמהלך הגאולי בספר אינו מוצג כקביעה מוחלטת, אלא הוא נתלה באופן שיטתי במאמץ האנושי של העם ליישב את הארץ ולתקן את דרכיו. להלן אנסה להציג את הספר לאור טענה זו.

עליית עזרא (עזרא ח'-ט') ונבואת ירמיהו על השיבה לציון (ירמיהו ל"א)

מקונוויל עמד על מערך נרחב של השוואות בין פרק ל"א בירמיהו, העוסק בשיבה העתידית לציון, לבין פרקים ח'-ט' בעזרא, המתארים מסע עלייה ממשי של עזרא לארץ.¹¹

עליית עזרא	ירמיהו ל"א
וְאֶקְבְּצֶם אֶל הַנְּהַר הַבָּא אֶל אֶהוּא (ח', טו)	וְקִבְצֹתֶימ מִיַּרְכְּתֵי אֶרֶץ... אֹלְיִכֶם אֶל נַחְלֵי מַיִם... מְזַרְה יִשְׂרָאֵל וְקִבְצָנוּ וְשִׁמְרוּ פְרָעָה עֲדָרוּ (ז-ט)
דֶּרֶךְ יִשְׂרָה לְנוּ וּלְטַפְנוּ (שם, כא)	בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל יִפְשְׁלוּ בָּהּ (ח)
בְּשֵׁתֵי וְנַכְלַמְתִּי לְהָרִים אֱלֹהֵי פְנֵי אֵלֶיךָ (ט', ו) ¹²	בְּשֵׁתֵי וְגַם נַכְלַמְתִּי (יח)
יָד אֱלֹהֵינוּ עַל כָּל מִבְקֶשָׁיו לְטוֹבָה (ח', כב)	וְעַמִּי אֶת טוֹבֵי יִשְׁבְּעוּ (יג)
לְאִין שְׂאֲרִית וּפְלִיטָה (ט', יד)	הוֹשַׁע ה' אֶת עַמּוֹךְ אֶת שְׂאֲרִית יִשְׂרָאֵל (ו)
לְעֲזָרְנוּ מֵאוֹיֵב בְּדֶרֶךְ... (ח', כב) וַיִּצְלָנוּ מִכַּף אוֹיֵב... (שם, לא)	וְשָׁבוּ מֵאֶרֶץ אוֹיֵב (טו)
אֲתֶם קִדְשׁ לַה' (שם, כח)	קִדְשׁ לַה' (לט)
וְאֶקְבְּצֶם אֶל הַנְּהַר הַבָּא אֶל אֶהוּא (שם, טו) ¹³	וְנַהֲרוּ אֶל טוֹב ה' (יא)

האזכורים מירמיהו ל"א שמופיעים בסיפור עליית עזרא מאוגדים בשני קטעים מצומצמים אלה (ירמיהו ל"א, ו-לט; עזרא ח', טו - ט', יד). הופעת ביטויים נדירים יחסית כמו 'דרך ישר(ה)', 'בושתי (וגם) ונכלמתי' או קובץ המילים 'שארית', 'ק.ב.צ.' ואזכור של מקור מים (על פני שניים-שלושה פסוקים), מחזקים את ההשערה שגם ביטויים טריוויליים יותר (כמו 'קודש', 'אויב', 'טוב', 'ק.ב.צ.') משמשים כחלק ממערך

11. ראו: מקונוויל (לעיל, הערה 1).

12. ראו גם ח', כב: "בשתי לשיאול מן המלך".

13. למילים 'נהרו' ו'נהר' משמעות תוכנית שונה, אך הצליל הדומה בא להקביל ביניהן.

”לְכֻלֹּת דְבַר ה' מִפִּי יִרְמְיָהּ”

האנלוגיות.¹⁴ נראה שלא רק בתחום המילולי יש הקבלות בין שני הקטעים אלא גם בתחום התוכני. ירמיהו חוזה את חזרתם של ישראל מבבל למולדתם, ובהתאם עזרא מוביל את מסע השיבה מבבל לציון. השילוב בין ההקבלות המילוליות ובין ההקשרים התוכניים מצביע על כך שמחבר עזרא-נחמיה שם את ירמיהו ל”א כמודל שעליו השתית את סיפור עליית עזרא.

ייתכן שיש משמעות מיוחדת לכך, שנבואה זו של ירמיהו עוסקת בשיבתה של ממלכת ישראל (שגלתה בגלות אשור), ואילו מחבר עזרא-נחמיה מקביל אותה לעליית עזרא מגלות בבל. פער זה יכול לשאת שתי משמעויות ניגודיות: מן העבר האחד, יש בכך ניסיון (מהסוג שרווח בעזרא ונחמיה) לראות בשבי ציון גם את יהודה וגם את ישראל, חרף העובדה שרק יהודה שבים. מן העבר השני, פער זה מדגיש את החיסרון במימוש נבואת ירמיהו, שכן ממלכת ישראל לא שבה והדרך לגאולה השלמה עוד ארוכה.

הקבלה כוללת זו בין ירמיהו ל”א לעליית עזרא מקבלת משנה חיזוק מבדיקת פרטי ההקבלות.

החנייה בנהר אהוא והביטוי 'דרך ישרה'

הדרך הישרה רצופת מקורות המים שבה ה' יוליד את עמו לציון מופיעה בדברי ירמיהו:

הֲנִי מְבִיא אוֹתָם מֵאֶרֶץ צָפוֹן וְקַבְצֵתִים מֵיִרְכָּתַי אֶרֶץ... בְּכִי יָבֵאוּ וּבְתַחֲנוּנִים אוֹבִלִים
אוֹלֵיכֶם אֶל נַחְלֵי מַיִם בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל יִכְשְׁלוּ בָהּ... שְׁמְעוּ דְבַר ה' גוֹיִם וְהִגִּידוּ בְּאֵיִם מִמְּרָקָק
וְאָמְרוּ מְזִרָה יִשְׂרָאֵל יִקְבְּצֵנוּ וְשָׁמְרוּ כְרַעַה עֲדָרוּ (ירמיהו ל”א, ז-ט).

עשרות שנים אחר כך נאספה עליית עזרא על גדות נהר אהוא, ובמעמד זה התפלל עזרא כי ה' יובילם ב”דֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל” ליעדם:

וְאֶקְבְּצֵם אֶל הַנָּהָר הַבָּא אֶל אַהוּא וְנַחְנְהָ שָׁם יָמִים שְׁלֹשָׁה... וְאֶקְרָא שָׁם צוֹם עַל הַנָּהָר
אַהוּא לְהַתְעַנּוֹת לִפְנֵי אֱלֹהֵינוּ לְבַקֵּשׁ מִמֶּנּוּ דֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל לָנוּ וּלְטַפְּנוּ וּלְכָל רְכוּשֵׁנוּ
(עזרא ח', טו, כא).

ירמיהו העוסק בשיבת ישראל לארצו מזכיר את נחלי המים ואת הדרך הישרה שבה יובלו העולים בדרכם, וייתכן שמשום כך עוצר עזרא על גדות נהר ומשתמש בביטוי ירמיהו בתפילתו לבטחת המסע. הקבלה זו יכולה להסביר גם את החלטתו הנועזת של

14. ככל שהטקסט המדובר קצר יותר, מתחזקת הטענה כי מדובר באנלוגיה מכוונת. ראו: צ' טלשיר, 'על זיקה בין סיפורים בהיסטוריוגרפיה המקראית הקדומה', **שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום** ה-1, 1982, עמ' 72. הקריטריון הכמותי עשוי לסייע בהערכת אנלוגיות. ראו: מ' שטרנברג, 'מבנה החזרה בסיפור המקראי: אסטרטגיות של עודפות אינפורמאציונית', **הספרות** 25, 1977, עמ' 109.

עזרא שלא לבקש ממלך פרס ליווי צבאי בדרך לארץ ואת נימוקו: "כִּי בִשְׁתֵּי לְשָׂאוֹל מִן הַמֶּלֶךְ חֵיל וּפָרָשִׁים לְעִזְרָנוּ מֵאוֹיֵב בְּדֶרֶךְ כִּי אֲמַרְנוּ לְמֶלֶךְ לֵאמֹר יָד אֱלֹהֵינוּ עַל כָּל מִבְקָשָׁיו לְטוֹבָה וְעִזּוֹ וְאִפּוֹ עַל כָּל עֲזָבָיו" (שם, כב). ייתכן כי עליית עזרא, שבאה לבטא את קיום הנבואה, נתמכת במכוון בהבטחת ה' כי ישמרם בשובם לארץ – "וּשְׁמְרוּ כְרַעְיָה עֲדָרוֹ"¹⁵.

עד כאן עמדתי על נקודות הדמיון בין שני הקטעים, אך נראה כי דווקא העיון המעמיק בהקבלות עשוי לעורר את הקורא לשים לב לפער בין שניהם ולחוסר מימושה המלא של נבואת ירמיהו. ירמיהו ניבא כי נחלי מים ילוו את הגולים במסעם או בהגיעם לארץ ישראל ("אוֹלֵיכֶם אֶל נַחְלֵי מַיִם" – ירמיהו ל"א, ח), אך בפועל עליית עזרא נאספה רק בתחילת מסעה על גדות נהר בבבל, ואין זכר לנהרות שליוו אותה לאורך הדרך או בהגיעה לארץ. עזרא אסף את הקבוצה על גדות שלוחה של הפרת¹⁶ בפתחת מסעם כסימן לקיום נבואת ירמיהו, אך מעמד זה אינו תואם את הבטחת ה' בירמיהו.

פער שני עולה מהשימוש בביטוי 'דרך ישרה'. עזרא אינו נסמך רק על הבטחת ירמיהו כי ה' ישמרם בדרך ויוליכם ב'דרך ישר', אלא נצרך לקרוא צום ולהתפלל ל'דרך ישרה' ובטוחה (עזרא ח', כא). עזרא אף היה סבור שהם זקוקים לליווי צבאי (עזרא ח', כב), אלא שהתבייש לבקש זאת לנוכח ההבטחות האלוהיות.

גם בתיאור המסע את המסע ניתן להבחין בקשיים שמהם ניצלה עליית עזרא בדרכה: "וַיָּד אֱלֹהֵינוּ הִיָּתָה עִלֵּינוּ וַיַּצִּילֵנוּ מִכַּף אוֹיֵב וְאוֹרֵב עַל הַדֶּרֶךְ" (עזרא ח', לא). מבין הפסוקים מתגלים הפחד והקושי האופפים את עליית עזרא בתחילת מסעם, ודווקא ההקבלה לנבואת ירמיהו גורמת לחידוד הפער בין הבטחת ה' ובין מימושה בפועל.

על כל אלה ניתן להוסיף את החילוף שנעשה בפועל ק.ב.צ., כשבנבואת ירמיהו מובטח כי ה' יקבץ את העם מארץ צפון: "הַנְּנִי מִבֵּיא אוֹתָם מֵאַרְץ צָפוֹן וְקִבְצָתִים מֵיִרְכַּתֵּי אֶרֶץ", ולעומת זאת בעזרא-נחמיה מוסב הפועל ק.ב.צ. על עזרא עצמו: "וְאֶקְבָּצֶם אֶל הַנְּהָר הַבָּא אֶל אֶהְרָא". אם בירמיהו ה' הוא שעתיד לקבץ את העם בבבל לקראת העלייה לארץ, הרי שבימי שיבת ציון עזרא עצמו מקבץ את הגולים.

15. שוני מסוים בהקבלה זו הוא בביטוי 'דרך ישר' המופיע בירמיהו לעומת 'דרך ישרה' המופיע בעזרא. ייתכן כי ייתורה של האות ה"א קשור בהופעה נוספת ויחידה של ביטוי זה במזמור ק"ז בתהילים: "וַיִּדְרִיכֶם בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל לְלֶכֶת אֶל עִיר מוֹשָׁב" (פס' ז). ייתכן שתוספת האות ה"א בספר עזרא מהווה אנלוגיה גם למזמור ק"ז המתוארך גם הוא כבתר גלותי. ראו: י' פרג'ון, **עיון במזמור ק"ז ובמקבילות מן המקרא ומן המזרח הקדום**, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ח, עמ' 11-18.

16. זיהויו הגאוגרפי של נהר זה לוט בערפל. ככל הנראה מדובר בשלוחה מלאכותית של הפרת ליד העיר בבל. ראו: וויליאמסון (לעיל, הערה 5), עמ' 116.

וידוי השבים לציון

דמיון נוסף שמחזק את הזיקה המכוונת בין עליית עזרא לירמיהו ל"א נוגע לווידוי השבים לציון ולשימוש בביטוי היחידאי 'בושתי (וגם) ונכלמתי'. ביטוי זה משמש פעמיים בנבואות ירמיהו: "בשתי וגם נכלמתי כי נשאתי חרפת נעוריי" (ירמיהו ל"א, יח); "...ויבאו יחדו מארץ צפון על הארץ אשר הנחלתי את אבותיכם... והבשתי אכלה את יגיע אבותינו... נשכבה בבשתנו ותכסנו כלמתנו..." (שם ג', יח-כה). מששמע עזרא כי העם לקחו נשים נכריות, התיישב שומם וקרע בגדיו תוך שהוא משתמש באותו ביטוי נדיר: "...אלהי בשתי ונכלמתי להרים אלהי פני אליך..." (עזרא ט', ו).¹⁷

הקבלה זו מחדדת את ההבדל הגדול בין התיאור הנבואי של הגאולה בפי ירמיהו ובין תיאורה הממשי של הגאולה בספר עזרא. נבואת ירמיהו מתארת את אפרים בעודו בגלות מתייסר ומתוודה על חטאי העבר שהביאו לחורבן ולגלות: "שמוע שמעתי אפרים מתנודד יסרתני ואנסר כעגל לא למד השיבני ואשובה כי אתה ה' אלהי. כי אחרי שובי נחמתי ואחרי הנדעי ספקתי על ירך בשתי וגם נכלמתי כי נשאתי חרפת נעוריי" (ירמיהו ל"א, יז-יח).

וידוי אפרים מתואר כחשבון נפש על חטאי העבר ('חרפת נעוריי'), כשאפרים משול לעם רב ולא לאדם יחיד. לעומת זאת, וידוי עזרא נאמר על ידי אדם יחיד בתגובה לחטאי העם העכשוויים של דור שיבת ציון. אם האידיאל הנבואי דיבר על וידוי של המון העם על חטאים שנעשו בעבר, הווידוי בפועל נעשה על ידי אדם יחיד המתוודה על עוונות של אחרים ועל חטאים חדשים שנעשים בהווה (נשיאת נשים נכריות). נקודת שוני נוספת קשורה לעובדה שעזרא מתחיל את התפילה ואת הווידוי לבדו, ורק בהמשך נאסף אליו קהל רב. נראה כי לולא עזרא העם כלל לא היה מכיר בחטאיו.

גם תוכן וידוי של עזרא, שמצטרף לעוון נשיאת הנשים העכשווי את חטאי אבותיהם (עזרא ט', א-יד), מחריף את הפער בין ירמיהו לעזרא-נחמיה. לא זו בלבד שהעם לא התוודה על חטאי נעוריו, אלא שהוא מוסיף עליהם חטאים חדשים. עזרא לבדו צריך להתוודות גם על חטאי העבר וגם על חטאי ההווה, ועל כן הוא בוש ונכלם לפנות לאלוהיו. נראה כי הכתוב שרומז למימושו של וידוי העם בעת הגאולה, רומז בד בבד על הפער בין המצופה מהעם לבין התנהגותו במציאות.

17. מעבר להקבלה מקומית זו, חשוב לציין כי נושא הווידוי מופיע במקומות נוספים בשני הספרים, וייתכן כי הביטוי המשותף 'בושתי ונכלמתי' בא להפנות את תשומת לבו של הקורא לנושא הווידוי וההכרה בחטא, הנזכר בעזרא-נחמיה פעמים רבות (עזרא ה', יב; י', י-יא; נחמיה ט', א, כו-ל). אין הקבלה לשונית בין נבואות ירמיהו לשאר הווידויים בעזרא-נחמיה, אך ייתכן שהביטוי המשותף 'בושתי ונכלמתי' המופיע בעליית עזרא ובירמיהו ל"א קורא לקשור את כלל הווידויים בעזרא-נחמיה לנבואת ירמיהו.

עד כאן עסקתי בביטויים ייחודיים שמצביעים על ארמז מכוון. הביטויים הנוספים שאציג להלן אינם עומדים כהקבלות בפני עצמם משום שכיחותם במקרא. הכללתם במערכת ההקבלות נתלית בהקבלות המבוססות שהוצגו לעיל ובעובדה שכלל הביטויים הזהים מופיעים בשני קטעי טקסט מצומצמים.

טוב ה'

הביטוי "יד אלהינו על כל מבקשיו לטובה" (עזרא ח', כב), שאותו נוקט עזרא, מעניין לא רק בגלל הקבלתו לירמיהו ל"א (יא-יג): "...וְנִהְיֶה אֵל טוֹב ה'... וְעָמִי אֶת טוֹבֵי יִשְׂרָאֵל...". אלא גם משום שירמיהו משתמש בביטוי 'לטובה' כדי לתאר את יחסו של ה' לגלות ולשיבה ממנה: "...אֶפִּיר אֶת גְּלוֹת יְהוּדָה אֲשֶׁר שְׁלַחְתִּי מִן הַמָּקוֹם הַזֶּה אֶרְץ כְּשָׂדִים לטובה. וְשָׂמַתִּי עֵינֵי עֲלֵיהֶם לטובה וְהִשְׁבַּתִּים עַל הָאָרֶץ הַזֹּאת וּבְנֵיתִים וְלֹא אֶהְרָס וְנִטְעָתִים וְלֹא אֶתּוֹשׁ" (ירמיהו כ"ד, ה-ו). הקבלה זו מחזקת את מפעל העלייה של עזרא ומאשרת שה' דיבר עליה והבטיח לה טובות.

גם כאן ניתן לחוש בפער בין נבואת ירמיהו ובין מימושה בעליית עזרא. ירמיהו ניבא שבעת הגאולה העם ישבע מרוב טוב ("וְעָמִי אֶת טוֹבֵי יִשְׂרָאֵל") ומתאר נהירה המונית לציון "אֵל טוֹב ה'". לעומתו, עזרא שמתכוון לעלות לארץ מקבץ אליו כמה מאות אנשים, אוסף לוויים ברגע האחרון ליציאה כי אף אחד מבני לוי לא הגיע, חושש מפני 'אויב ואורב' בדרך, ובעמדו כפוף למלך פרס הוא בוש לבקש ליווי צבאי, כי "יד אלהינו על כל מבקשיו לטובה". השימוש המילולי בשורש טו"ב נשאר, אך המעמד שבו הוא נאמר אינו תואם את הבטחת ה' המקורית. במקום נהירה המונית – קיבוץ של כמה מאות אנשים. במקום שובע של 'טובה' – אי-בקשה של סיוע צבאי לשמירה בדרך שנובע מבושה.

שארית

ירמיהו ניבא כי בעת הגאולה יתפלל העם כי ה' יושיע את שארית ישראל: "...הוֹשֵׁעַ ה' אֶת עַמּוֹךְ אֶת שְׂאֲרִית יִשְׂרָאֵל" (ירמיהו ל"א, ו). המילה 'שארית' מוסבת כאן על העם שנותר אחרי החורבן והגלות, ואילו בעזרא היא מופיעה בווידוי על חטאי שבי ציון שנשאו נשים נכריות: "הַנְּשׁוּב לְהַפִּיר מִצְוֹתֶיךָ וְלִהְיוֹתֶנּוּ בְעַמֵּי הַתַּעֲבוֹת הָאֵלֶּה הֲלוֹא תִּאָּנֶפֶן בְּנֵי עַד פְּלֵה לְאִין שְׂאֲרִית וּפְלִיטָה" (עזרא ט', יד).

ניתן להבחין בשוני המהותי בין נבואת ירמיהו המקורית לבין דברי עזרא. הנבואה המקורית היא נבואת נחמה הקוראת לשארית ישראל שנותרו אחרי הגלות לבוא ברינה ובצהלה לפני ה' ולבקש תשועה. נראה כי הרינה והצהלה מצביעות על כך, שבקשת הישועה אינה נובעת מתוך מצוקה אלא מתוך שמחה ורצון לקרבה לאל. לעומת זאת, עזרא שמתוודה על חטאי העם חושש שה' יעניש אותם ויכלה אותם בזעמו עד שלא תישאר ממנו שארית ופליטה. אם המילה 'שארית' מופיעה בירמיהו

"לכלות דבר ה' מפי ירמיהו"

ל"א כמצב התחלתי שממנו תהיה תשועה, הרי שמילה זו נאמרת בפי עזרא כמצב התחלתי שממנו עלול לבוא כיליון.

אויב

ירמיהו משתמש במילה 'אויב' בתארו את ה' מנחם את רחל כי בניה עתידים לשוב מהגלות לארץ ישראל: "...מִנְעִי קוֹלְךָ מִבְּכִי וְעֵינַיִךָ מִדְּמְעָה כִּי יֵשׁ שָׂכָר לִפְעֻלָּתְךָ נְאֻם ה' וְשָׁבוּ מֵאֶרֶץ אוֹיֵב" (ירמיהו ל"א, טו). ארץ האויב היא הגלות שבה נמצא עם ישראל ושממנה הוא עתיד לשוב לארצו. עזרא משתמש גם הוא במילה 'אויב' בהקשר למסע השיבה מהגלות לארץ ישראל: "כִּי בִשְׁתֵּי לְשָׁאוֹל מִן הַמֶּלֶךְ חָיִל וּפְרָשִׁים לְעִזְרָנוּ מֵאוֹיֵב בְּדֶרֶךְ..." (עזרא ח', כב), וכן בתיאור המסכם את המסע: "...וַיָּבֵד אֱלֹהֵינוּ הַיְתָה עָלֵינוּ וַיַּצִּילֵנוּ מִכַּף אוֹיֵב וְאוֹרֵב עַל הַדֶּרֶךְ" (שם, לא).

השוני בין הנבואה למימושה מקבל משמעות לנוכח אי-התגשמות הנבואות על השיבה הפלאית לארץ. ירמיהו מתאר תהליך פלאי ופשוט למימוש, ולעומתו עזרא נתקל בקשיים ובאויבים בדרכו לארץ (ולאחר מכן גם בארץ עצמה).

סיכום ההקבלה בין ירמיהו ל"א לעליית עזרא

שלל האלוזיות בין נבואת הנחמה על השיבה לארץ בירמיהו ל"א ובין תיאור עליית עזרא מעיד על כוונת מחבר עזרא-נחמיה להקביל בין שני המקומות. נראה כי מחבר עזרא-נחמיה הציב את ירמיהו ל"א כמודל לתיאור עליית עזרא לשם השרשת המסר כי עלייה זו מבטאת (או מנסה לבטא) את התגשמות נבואות הנחמה על השיבה המחודשת לציון.

ברם, דווקא מההשוואה בין שני הקטעים ניכר הפער בין ההבטחה למימושה. אם בנבואת ירמיהו הובטח כי ה' יקבץ את שארית ישראל ויוביל אותה לציון דרך נחלי מים, הרי שבפועל עזרא הוא זה שמבצע פעולות אלה; וידוי העם על חטאי העבר ('בושתי ונכלמתי') מובא רק בפי עזרא, ומתייחס לחטאים עכשוויים; מילים שבנבואה הוסבו על גאולה מתוך שמחה ורינה, נאמרות בפי עזרא בעת צרה ומצוקה; הבטחות ה' על בטחת המסע ועל אופיו המרומם נאמרות בספר עזרא כתפילה המלווה בפחד. הדואליות, הרומזת מצד אחד על התגשמות נבואת הנחמה ומצד שני על הפער בין ההבטחה למימושה, מלווה את ההקבלה הרחבה הזו בכל חלקיה.

קול ההודיה "כִּי לְעוֹלָם חֲסֵדוֹ" וקרבת התודה (ירמיהו ל"ג, י)

מול טקס הנחת אבן הפינה במקדש (עזרא ג') וחנוכת החומה (נחמיה י"ב)

ירמיהו ניבא כי בעיר 'החרבה מאין אדם ובהמה' עתידים להיות מוקרבים קרבנות תודה ולהישמע קולות הודיה על השיבה המחודשת לציון: "כֹּה אָמַר ה' עוֹד יִשְׁמַע בְּמָקוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר אַתֶּם אֹמְרִים חָרֵב... קוֹל אֹמְרִים הוֹדוּ אֶת ה' צְבָאוֹת כִּי טוֹב ה' כִּי

לְעוֹלָם חֶסֶדוֹ מְבֹאִים תּוֹדָה בֵּית ה' כִּי אָשִׁיב אֶת שְׁבוֹת הָאָרֶץ כְּבָרָאשְׁנָה אָמַר ה' " (ירמיהו ל"ג, י).

בדברי ירמיהו נזכרים שני עניינים שיתממשו כשישובו בני ישראל מהגלות:

1. יישמע **קול הודיה** שיאמר: "הודו אֶת ה' צְבָאוֹת כִּי טוֹב ה' כִּי לְעוֹלָם חֶסֶדוֹ".
2. יובאו **קרבנות תודה** לבית ה'.

אכן, כששב העם מהגלות וקומם את הריסות המקדש, הוא הודה לה' בלשון קרובה להפליא לזו ש'ציטט' ירמיהו בנבואתו: "וְיִסְדוּ הַבְּנִים אֶת הַיֵּכַל ה'... וַיַּעֲנוּ בְהִלָּל וּבְהוֹדָת ה' כִּי טוֹב כִּי לְעוֹלָם חֶסֶדוֹ עַל יִשְׂרָאֵל" (עזרא ג', י-יא).¹⁸

לנוכח ההקבלה לנבואת ירמיהו, מתבקש כאן גם תיאור של קרבנות התודה, אלא שקרבנות אינם נזכרים במעמד זה. תיאור קרבנות התודה נדחה עד לסיום תהליך הבנייה של החומה בימי נחמיה – מעמד המעוצב בהקבלה ברורה למעמד ייסוד המקדש.¹⁹

ההקבלות מעוררות את הקורא לשים לב כי נבואת ירמיהו, שחלקה הראשון מתממש בייסוד ההיכל וחלקה השני בחנוכת החומה, מתגשמת כתהליך ארוך, המלווה במאמצים ופרוס על פני דורות רבים.²⁰ באותה הפסקה שבה הזכיר ירמיהו את קול ההודיה וקרבנות התודה, מובטח גם כי העיר החרבה עתידה להיבנות ולשכון לבטח, ואף להתמלא בשפע כלכלי ובקולות שמחה (ירמיהו ל"ג, י-טז). נראה כי טקס ייסוד בית ה' נערך בתנאים פחותים בהרבה ואף הפוכים להבטחה הנבואית. הקול האומר "כִּי טוֹב ה' כִּי לְעוֹלָם חֶסֶדוֹ" בטקס ייסוד הבית נערך בעיר שנותרה לא מיושבת, על חורבות המקדש הראשון, בעוד קולות בכי זקני העם מלווים את הטקס (עזרא ג', יג), וירושלים שהייתה צריכה לשכון בביטחון מדיני וברוחה כלכלית, נבנתה תוך איומים ביטחוניים וקשיים כלכליים.²¹ נראה כי כל התיאורים הנזכרים עומדים בסתירה מובהקת לביטחון ולרווחה המתוארים בנבואת ירמיהו.

18. הביטוי 'הודו את ה' צבאות כי טוב כי לעולם חסדו' (בשינויים קלים) מופיע שוב רק בדברי הימים (דה"א ט"ז, לד, מא; דה"ב ה', יג; ז', ג; ו', כ', כא), ובחמישה מזמורי תהילים נוספים (ק', ד-ה; ק"ו, א; ק"ז, א; קי"ח, א, כט; קל"ו).

19. ראו: עזרא ג', יג – נחמיה י"ב, מג; עזרא ג', א – נחמיה י"ב, כז; עזרא ג', י – נחמיה י"ב, כז; עזרא ג', י – נחמיה י"ב, לו. על השוואה זו עמדה ביתר פירוט אשכנזי (לעיל, הערה 7), עמ' 118.

20. ניתן לראות זאת מרשימת שושלות הכהונה והלווייה מימי זרובבל ועד ימי נחמיה, המתפרסת על גבי שישה דורות ונזכרת בסמוך לחגיגות חנוכת החומה (נחמיה י"ב, א-כה).

21. המזבח הוקם למרות הפחד מעמי הארצות (עזרא ג', ג); בניין ההיכל לווה באיגרות שטנה ובהפרעות אלימות (עזרא ד'-ו'); בניין החומה נעשה תוך כדי איומים והתגוננות מתמדת (נחמיה ג', לג – ד', יז; נחמיה ו'); שבי ציון הוצרכו למכור את שדותיהם וילדיהם מפני הקושי הכלכלי (נחמיה ה') ועוד.

"לְכֹלוֹת דְּבַר ה' מִפִּי יִרְמְיָהּ"

לעומת זאת, בטקס חנוכת החומה ניכר תיקון הקשיים שבפניהם עמדו שבי ציון: בניין החומה הושלם, ועל כן המצב הביטחוני השתפר; היישוב בירושלים התרחב (נחמיה י"א, א-ב); האמביוולנטיות שליוותה את ייסוד ההיכל הוחלפה בקול תרועת שמחה (עזרא ג', יג; נחמיה י"ב, מג).

לסיכום: מחבר עזרא-נחמיה השתמש בביטוי "כִּי טוֹב ה' כִּי לְעוֹלָם חֻסְדּוֹ עַל יִשְׂרָאֵל" ובתיאור קרבנות התודה בחנוכת החומה כדי לקשור את המאורעות לנבואת הנחמה של ירמיהו, "הֲדוּ אֶת ה' צְבָאוֹת כִּי טוֹב ה' כִּי לְעוֹלָם חֻסְדּוֹ מִבְּאִים תוֹדָה בֵּית ה' כִּי אָשִׁיב אֶת שְׁבוֹת הָאָרֶץ כְּבְרָאשְׁנָה אָמַר ה'". מימוש הנבואה לא נעשה תוך יום אחד, אלא נפרס על פני עשרות שנים ופרקים רבים (מעזרא ג' ועד נחמיה י"ב). חלקה הראשון של הנבואה התגשם תחת איומים ביטחוניים וקשיים כלכליים, ורק אחרי עשרות שנים שבהן עמלו שבי ציון על הקמת בית ה', דור אחרי דור, תוך קשיים ומאמץ רב, התגשם גם חלקה השני של הנבואה.

בניין העיר ממגדל חננאל שער הפינה (ירמיהו ל"א, לז-לט; נחמיה ג')

נבואת ירמיהו על בנינה המחודש של ירושלים עומדת בהקבלה לתיאור שיקום החומה בימי נחמיה.²² ירמיהו ניבא כי העיר החרבה עתידה להיבנות מחדש: "הִנֵּה יָמִים [בָּאִים קֵרִי] נָאָם ה' וְנִבְנְתָה הָעִיר לְה' מִמְּגֵדֶל חֲנַנְיָאֵל שַׁעַר הַפִּנָּה" (ירמיהו ל"א, לז).²³ בהתאם, בתיאור בניין החומה בימי נחמיה הכתוב מציין את מגדל חננאל בפתיחת תיאור הבנייה: "...וַיִּבְנוּ אֶת שַׁעַר הַצֵּאן... וְעַד מְגִדֵּל הַמָּאָה קִדְשׁוּהוּ עַד מְגִדֵּל חֲנַנְיָאֵל" (נחמיה ג', א). כאן הכתוב ממשיך לתאר לאורך עשרים ותשעה פסוקים את בניין שאר החומה, כשבפסוק האחרון נזכרת 'הפינה': "וַיִּבֶן עֲלֵית הַפִּנָּה לְשַׁעַר הַצֵּאן הַחֲזִיקוּ הַצִּרְפִּים וְהָרְכָלִים" (שם, לב).²⁴ נראה כי סדר תיאור בניין החומה מתבסס על נבואת ירמיהו כביטוי להתגשמות נבואות הנחמה.

אולם יש פער משמעותי בין נבואת ירמיהו לבין המציאות המתוארת בעזרא-נחמיה. המשך הנבואה מתאר קו מידה שתוחם את העיר, כשהוא עובר דווקא בתוך הגיאיות שמקיפים אותה ("הָעֵמֶק הַפְּגָרִים", "נַחַל קְדְרוֹן"), כדי לסמל את השקט הביטחוני שלו עתידה לזכות ירושלים: "וַיִּצָּא עוֹד קוֹה [קו קרי] הַמְּדָה... וְכָל הָעֵמֶק

22. על הקבלה זו ראו: G.L. Keown et al., *Jeremiah 26-52 (World Biblical Commentary)*, Dallas, 1995, p. 137.

23. בחלק מכתבי היד נוספת המילה 'עד': "ממגדל חננאל עד שער הפינה". ראו: כ"ד גינצבורג, **תורה נביאים וכתובים: מדויק היטב על פי המסרה ועל פי דפוסים ראשונים עם חלופים והגהות מן כתבי יד עתיקים ותרגומים ישנים**, לונדון 1926, עמ' 159.

24. נראה ש'עליית הפינה' הנזכרת בנחמיה ו'שער הפינה' הנזכר בירמיהו מציינים אותו המקום, שכן שני המקומות בעלי השם הדומה מצויים על תוואי החומה הצפונית של העיר. גם אם 'שער הפינה' ו'עליית הפינה' אינם אותו המקום, הדמיון בשם מאפשר את ההקבלה.

הַפְּגָרִים וְהַדְּשׁוֹן וְכָל הַשְּׂרָמֹת [הַשְּׂדָמֹת קרי'] עַד נַחַל קְדְרוֹן עַד פְּנֵת שַׁעַר הַסּוּסִים מִזְרְחָה קָדְשׁ לַה' לֹא יִנְתָּשׁ וְלֹא יִהְרָס עוֹד לְעוֹלָם" (ירמיהו ל"א, לח-לט). העיר שלא 'תינטש ולא תיהרס לעולם' תוכל להרחיב את גבולותיה לגיאיות, משום שלא תחשוש מאויבים.²⁵ לעומת זאת, איום ביטחוני חריף מלווה את עזרא-נחמיה מתחילת הספר ועד סיום בניין החומה.²⁶ נראה כי עקב הצורך הביטחוני בחומה מבוצרת לא יכלו שבי ציון לחקות את תוואי החומה המדויק שתיאר ירמיהו, ולכן לא נכללו הגיאיות בתוך מרחב העיר.

פער נוסף בהקבלה זו מתבטא בעובדה שירמיהו דיבר רק על בניין של חלק מסוים בחומה הצפונית של העיר (שככל הנראה הוחרב בפריצה הבבלית אליה), ולעומתו הוצרך נחמיה לשקם את כל תוואי החומה בשל פרעות נוספות שהתרחשו אחרי החורבן (ייתכן שמדובר בפרעות הנזכרות בנחמיה א').²⁷

ויקשו את ערפם ולא שמעו

ירמיהו הוכיח את העם על 'קשיות עורפם' ועל אי-השמיעה בקול ה': **"וְלֹא שָׁמְעוּ אֵלַי וְלֹא הָטוּ אֶת אָזְנָם וַיִּקְשׁוּ אֶת עַרְפָּם הֲרַעוּ מֵאֲבוֹתָם" (ז', כו); "וְלֹא שָׁמְעוּ וְלֹא הָטוּ אֶת אָזְנָם וַיִּקְשׁוּ אֶת עַרְפָּם לְבַלְתִּי שׁוֹמֵעַ [שְׁמוֹעַ קרי']..." (י"ז, כג); "כִּי הִקְשׁוּ אֶת עַרְפָּם לְבַלְתִּי שְׁמוֹעַ" (י"ט, טו).**

צירוף זה נזכר רק עוד ארבע פעמים במקרא כולו, שלוש מהן בספר נחמיה: **"...וַיִּקְשׁוּ אֶת עַרְפָּם וְלֹא שָׁמְעוּ... וַיִּמְאֲנוּ לְשִׁמְעַתְּ וְלֹא זָכְרוּ נִפְלְאוֹתֶיךָ אֲשֶׁר עָשִׂיתָ עִמָּהֶם וַיִּקְשׁוּ אֶת עַרְפָּם..." (נחמיה ט', טז-יז); "וְעַרְפָּם הִקְשׁוּ וְלֹא שָׁמְעוּ" (שם, כט).²⁸** ההקבלה לנבואת ירמיהו יוצרת מעין תיקון לחטאי דור החורבן. דור החורבן לא השכיל לשמוע לתוכחות ירמיהו, האשים אותו בנבואת שקר ואף כלא והעניש אותו על דבריו. לעומתו עומד הדור החדש ששב לציון **"לְכָלוֹת דְּבַר ה' מִפִּי יְרֵמְיָהוּ"**, ומתוודה

25. ראו: קון ואחרים (לעיל, הערה 22), עמ' 136-137.

26. עיינו: עזרא ד', ד, כג; נחמיה ד', ג-ה, י-יב ועוד.

27. ח' אשל מציע שהיו ניסיונות לבנות את חומת העיר לפני בוא נחמיה לירושלים, וכנגדם התערבו נציגי השלטון הפרסי ופגעו בחומה. ראו: ח' אשל, 'ירושלים בימי שלטון פרס, מתאר העיר והרקע ההיסטורי', בתוך: ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), **ספר ירושלים, תקופת המקרא**, ירושלים תש"ס, עמ' 332.

28. קשיות העורף היא ביטוי שכיח, המופיע במקרא עוד ארבע עשרה פעמים לבד מהופעותיו בספר ירמיהו. המיוחד בהופעותיו בירמיהו הוא הביטוי 'לא ש.מ.ע.' שנלווה אליו בכל הופעותיו. הופעה נוספת של צירוף זה היא בתיאור חטאי ממלכת ישראל שהובילו להגלייתה (מל"ב י"ז, י"ז-י"ד). בשל הדמיון בין שתי הסיטואציות, שבהן הנביא הוכיח הן את ממלכת יהודה והן את ממלכת ישראל על חטאיהן שהביאו לחורבן ולגלות, ייתכן לטעון כי השימוש בצירוף הלשוני הזה הוא מכוון.

"לְכֹלוֹת דְּבַר ה' מִפִּי יִרְמְיָהּ"

על חטאי דור ירמיהו שהביאו לחורבן²⁹ תוך שימוש בביטויים הלקוחים מתוכחותיו. שימוש זה מדגיש את העובדה, ששבי ציון הפנימו את תוכחות ירמיהו, והם מכירים בו כנביא אמת.

השבת כלי המקדש לירושלים (ירמיהו כ"ז, כא - עזרא א', ז-יא)

במהלך גלות יהויכין הוצאו כלי הזהב מהמקדש והובלו לבבל (מל"ב כ"ד, יג). אירוע זה עורר ויכוח פומבי סוער בדבר חזרת הכלים לירושלים בתקופה שבין גלות יהויכין לחורבן. נביאי השקר טענו שכלי הזהב שנלקחו עתידים לחזור במהרה לירושלים, וכנגדם טען ירמיהו שלא רק כלי הזהב שנלקחו יישארו בבבל (ירמיהו כ"ז, טז; כ"ח, ג-ד), אלא שגם הכלים שנותרו במקדש עתידים לגלות (שם כ"ז, א). אולם לא רק חורבן חזה ירמיהו, אלא גם תקומה וגאולה, שכן בחלקה השני של הנבואה הבטיח, כי בעת הגאולה ישובו הכלים שנלקחו לירושלים: "...וְהָעֲלִיתִים וְהִשְׁבַּתִים אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה" (שם כ"ז, כא). סביר להניח, שהוויכוח הציבורי בין ירמיהו לנביאי השקר על חזרת הכלים יצר מודעות וציפייה בקרב גולי בבל לשובם של הכלים לירושלים בעת הגאולה.

ספר עזרא, הפותח בהצהרת כורש, מצרף אליה קבוצת פסוקים המתארים את הוצאת כלי המקדש על ידי כורש והחזרתם לירושלים עם השבים לציון (עזרא א', ז-יא).³⁰ אזכור הכלים בסמוך להצהרת כורש אינו פרט טכני גרדא אלא סימן גאולי מובהק, המפיח תקוות גאוליות במאורע המעיד על התגשמות נבואות הנחמה. ברם, מעיון מעמיק בפסוקים ניכר חיסרון משמעותי בתיאור השבת הכלים, שכן הכלים הנזכרים הם מעטים ואינם אלא כלי עזר בעלי חשיבות שולית לעבודות המקדש.³¹ נוסף על כך, הכלים שהוחזרו היו רק כלי כסף וזהב (עזרא א', ט-יא) ולא כלי

29. ראו: "וַתַּעַד בָּהֶם לְהִשְׁיבָם אֶל תּוֹרַתְךָ וְהִמָּה הִזִּידוּ וְלֹא שָׁמְעוּ לְמִצְוֹתֶיךָ וּבְמִשְׁפָּטֶיךָ חָטְאוּ בָּם אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אֲדָם וְחָיָה בָּהֶם וַיִּתְּנוּ כְּתָף סוֹרְרָת וְעָרְפָּם קָשָׁו וְלֹא שָׁמְעוּ. וַתִּמְשֹׁךְ עֲלֵיהֶם שָׁנִים רַבּוֹת וַתַּעַד בָּם בְּרוּחַךְ בְּיַד נְבִיאֶיךָ וְלֹא הֶאֱזִינוּ וַתִּתְּנֵם בְּיַד עַמִּי הָאֲרָצִית" (נחמיה ט', כט-ל).

30. רשימה זו, הנראית כמו תיעוד ממשלתי שהועתק לספר, אופיינית לעזרא-נחמיה, אך יש לשים לב לחגיגות המיוחדת שעוטפת אותה. פסוקים אלה כמו משתפים את המלך הפרסי באופן אישי בהוצאת הכלים: "וְהַמֶּלֶךְ כֹּרֶשׁ הוֹצִיא אֶת כְּלֵי בַיִת ה'... וַיּוֹצִיאֵם כֹּרֶשׁ מֶלֶךְ פָּרַס עַל יַד מִתְרַדָּת הַגְּזָבָר... (א', ז-ח). תוכן הפסוק מורה, כי מתרדת הגזבר הוציא את הכלים בפקודת המלך, אך מצורת הניסוח משתמע כי המלך כורש הוציאם בעצמו.

31. הכלים הנזכרים שם הם אגרטלים, מחלפים וכפורים. כלים אלה אינם נזכרים בפרקי כלי המשכן בספר שמות, בפרקי המקדש בימי שלמה או בתיאורי יחזקאל. לכלי המקדש המרכזיים (כגון – המנורה, השולחן, מזבח הזהב) אין שום זכר בפסוקים אלה. ייתכן שהם אינם נזכרים משום שקוצצו ואינם קיימים בשלמותם (מל"ב כ"ג, יג).

נחושת. כלי הנחושת קיבלו מעמד מיוחד בימי החורבן, שכן הם הכלים שנותרו במקדש אחרי גלות יהויכין, ועליהם נסב הוויכוח הציבורי בין ירמיהו לנביאי השקר:

כי כה אָמַר ה' צְבָאוֹת אֱלֹהֵי הָעַמִּים וְעַל הַיָּם וְעַל הַמְּכֹנֹת וְעַל יְתֵר הַפְּלִים הַנּוֹתְרִים בְּעִיר הַזֹּאת. אֲשֶׁר לֹא לְקַחֵם נְבוּכַדְנֶאֶצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל בְּגִלוֹתוֹ אֶת יְכוּנִיָּה [יְכָנְיָה קָרִי] בֶּן יְהוֹנָדָּן... בְּבִלְהָ יוֹבְאוּ וְשָׁמָּה יִהְיוּ עַד יוֹם פְּקֻדֵי אֲתֶם נְאֻם ה' וְהַעֲלִיתִים וְהִשְׁיִבְתִּים אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה (ירמיהו כ"ז, יט-כב).

אם כן, נבואת ירמיהו על חזרת הכלים מתגשמת, אבל בזעיר אנפין. כלי המקדש חזרו לירושלים, אך לא הכלים המרכזיים, ולא כלי הנחושת שעליהם נסבה הנבואה במקורה. חזרתם המצומצמת משאירה את התיאור המרומם של הצהרת כורש עם טעם מורכב של גאולה חסרה, או כפי שמתוארת תחושה זו בטקס ייסוד המקדש (עזרא ג', יב-יג) – שמחה שמהולה בבכי.

וחטאתם מלפניך אל תמחה (ירמיהו י"ח, כג; נחמיה ג', לז)

בתפילת ירמיהו נגד אויביו המבקשים להכותו בכוח הלשון, מבקש הנביא: "אֵל תִּכְפֹּר עַל עֲוֹנֵם וְחַטָּאתֵם מִלְּפָנֶיךָ אֵל תִּמְחֵי..." (ירמיהו י"ח, כג). ביטוי יחידאי זה שב ומופיע בתפילת נחמיה כנגד אויביו, שביקשו לעצור את בניין חומת ירושלים בכוח הלשון:

"וְאֵל תִּכַּס עַל עֲוֹנֵם וְחַטָּאתֵם מִלְּפָנֶיךָ אֵל תִּמְחֵה..." (נחמיה ג', לז).³²

השוני בין שני האזכורים הוא בעובדה, שירמיהו התמודד מול אויבים מתוך עם ישראל, שניסו להכותו בכוח לשונם כחלק ממאבקם נגד נבואות החורבן שניבאו. לעומתו, נחמיה התמודד מול אויבים מבחוץ, שלגלו על מאמציו כחלק ממאבקם נגד התגשמות נבואות הגאולה.

השבת (ירמיהו י"ז, כא-כז; נחמיה י"ג, יח)

מאבקו הממושך של נחמיה להפסקת המסחר בשבת ושבועת שבי ציון לשמור את השבת נראים כהמשך ישיר לתוכחותיו של ירמיהו בדבר המסחר בשבת (ירמיהו י"ז, כא-כז).³³ טענה זו מקבלת משנה תוקף לנוכח העובדה, שנחמיה מזכיר בתוכחותו מפורשות את חילול השבת של דור החורבן: "הֲלוֹא כֹה עָשׂוּ אֲבֹתֵיכֶם וַיָּבֵאוּ אֱלֹהֵינוּ עָלֵינוּ אֵת כָּל הָרָעָה הַזֹּאת וְעַל הָעִיר הַזֹּאת וְאַתֶּם מוֹסִיפִים חָרוֹן עַל יִשְׂרָאֵל לְחַלֵּל אֵת הַשַּׁבָּת" (נחמיה י"ג, יח).

32. ראו גם: וויליאמסון (לעיל, הערה 5), עמ' 217.

33. ראו: נחמיה ט', א - י', לא; י"ג, טו-כב. על הקבלה זו עמדו גם לאוצ'ר (לעיל, הערה 7), עמ' 189-190; וויליאמסון (לעיל, הערה 5), עמ' 395; מ' זר-כבוד, פירוש דעת מקרא לספר עזרא ונחמיה, ירושלים תשמ"ח, עמ' קמה. הדים לחומרות השבת שתיקן נחמיה ניתן למצוא בתלמוד, המשיך את גזרת הטלטול בשבת לפסוקים אלה בנחמיה (שבת כג ע"ב).

"לכלות דבר ה' מפי ירמיהו"

שחרור עבדים (ירמיהו ל"ד, ח-ז; נחמיה ה', א-ג)

נושא שחרור העבדים העבריים תופס מקום חשוב בנבואות ירמיהו (ירמיהו ל"ד, ח-ז) ובספר נחמיה (נחמיה ה', א-ג), אך בעוד שדורו של ירמיהו סירב לשחרר עבדים ואף כבש שלא כדין עבדים שהיו זכאים לצאת לחופשי, דורו של נחמיה נעתר להוציא לחופשי עבדים ששועבדו כדין.³⁴

'לא אלוהים שלחו'

בשני הספרים נעשה שימוש בביטוי 'לא שלח' בהתמודדות מול נביאי השקר. בירמיהו ביטוי זה נזכר תשע פעמים: "שֶׁקֶר הַנְּבִאִים נְבִאִים בְּשֵׁמִי לֹא שְׁלַחְתִּים" (י"ד, יד; כ"ג, לב); "הַנְּבִאִים הַנְּבִאִים בְּשֵׁמִי וְאֲנִי לֹא שְׁלַחְתִּים" (י"ד, טו); "לֹא שְׁלַחְתִּי אֶת הַנְּבִאִים וְהֵם רָצוּ" (כ"ג, כא); "וְאֵל תִּשְׁמְעוּ אֶל דְּבַרֵי הַנְּבִאִים... כִּי שֶׁקֶר הֵם נְבִאִים לָכֵם. כִּי לֹא שְׁלַחְתִּים" (כ"ז, יד-טו); "לֹא שְׁלַחְתִּי ה'" (כ"ח, טו); "כִּי בְשֶׁקֶר הֵם נְבִאִים לָכֵם בְּשֵׁמִי לֹא שְׁלַחְתִּים" (כ"ט, ט); "יַעַן אֲשֶׁר נָבֵא לָכֵם שְׁמַעְיָה וְאֲנִי לֹא שְׁלַחְתִּיו" (כ"ט, לא); "שֶׁקֶר אֲתָה מְדַבֵּר לֹא שְׁלַחְתִּי ה'" (מ"ג, ב).³⁵

במקביל נכתב בנחמיה: "וְאֲפִיכָה וְהִנֵּה לֹא אֱלֹהִים שְׁלַחוּ כִּי הַנְּבִאִים דְּבַר עָלִי וְטוֹבִיָּה וְסַנְבַּלֵּט שְׁכָרוֹ" (ו', יב). מול דור ירמיהו ששמע לנביאי השקר והביא לחורבן ירושלים, עומד נחמיה שאינו נשמע לנבואות השקר ובונה את ירושלים.³⁶

שחיתות

ירמיהו הוכיח את הנהגת דור החורבן פעמים רבות על השחיתות והעושה שהיו מצויים בה, ולעומת זאת בעזרא-נחמיה יש דגש משמעותי על הקפדת הממסד לנהוג ביושר ובניקיון כפיים. יהויקים ניצל את העם שייבנו לו בתי שן מפוארים ולא שילם להם שכרם (ירמיהו כ"ב, יג-יד), ולעומתו נחמיה לא גבה את המסים שהגיעו לו ואף כלכל את בוני חומת ירושלים מכספו האישי (נחמיה ה', יד-ט).

34. ראו גם פירוש רלב"ג לנחמיה ה', ט, בתוך: **מקראות גדולות**, מהד' א' בלום, ירושלים חש"ד; לאוצ'ר (לעיל, הערה 7), עמ' 189.

35. בפסוק זה העם מאשים את ירמיהו עצמו בנבואת שקר.

36. הצירוף 'לא ש.ל.ח.' חוזר עוד מספר פעמים במקרא אך בצורות שונות מהופעותיו בירמיהו. בחלק מהמקרים הוא מופיע כאי-שליחה של יד – כמו "וּבְבִגָּה לֹא שְׁלַחוּ אֶת יָדָם" (אסתר ט', י, טו-טז, וראו גם: שמות כ"ב, ז, י; כ"ד, יא), או בצורת 'לא שלח' בבניין פיעל – כמו "וְלֹא שְׁלַח אֶת הָעָם" (מופיע ארבע פעמים. ראו: שמות ח', כח; ט', ז, וראו גם: שם ט', לה; י', כ), או בתמיהה שבאה להדגיש שהאדם כן נשלח – כמו "הֲלֹא שְׁלַחְתִּיךָ" (שופטים ו', יד, וראו גם: במדבר כ"ב, לז). ההופעות היחידות של הביטוי 'לא ש.ל.ח.' במשמעו הפשוט (אדם שלא נשלח) ובבניין קל, הן תשע פעמים בירמיהו (כמובא למעלה), פעם אחת ביחזקאל (י"ג, ו), פעם אחת בבראשית (מ"ה, ח) ופעם אחת במדבר (ט"ז, כט).

השחיתות המערכתית והפומבית שהתנהלה בירושלים ערב החורבן³⁷ עומדת מול ההקפדה הפורמלית והפומבית על שמירת כספי התרומות בעליית עזרא (עזרא ח', כד-לד).

העיר כולה תהיה קודש לה'

אשכנזי תיארה מגמה כוללת של התפשטות קדושת בית ה' לירושלים כולה, המשתרעת לאורך כל ספר עזרא-נחמיה.³⁸ אציג רעיון רחב זה דרך דוגמות אחדות: חגיגת סיום בניין היכל ה' (עזרא ו', טז-כב) נזכרת רק בפסוקים אחדים ומתוארת כשלב אחד במהלכו הכולל של הספר, המגיע בשיאו לחנוכת החומה. חנוכת החומה (נחמיה י"ב) עומדת בסיום הספר ומסכמת את מפעל שיבת ציון כולו. היא נפרסת על פני עשרים ושלושה פסוקים ומתייחסת לכל דורות העולים (מהצהרת כורש לימי נחמיה) שעמלו למטרה זו.³⁹ בטקס חנוכת החומה מתקדשים לא רק ההיכל ומשרתיו, אלא כל מרחב העיר והשוהים בו: "וַיִּטְהְרוּ הַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם וַיְטַהְרוּ אֶת הָעָם וְאֶת הַשְּׂעָרִים וְאֶת הַחוֹמָה" (נחמיה י"ב, ל) – כל השטח שנתחם בחומות מתקדש, ואף העם עצמו. קרבנות התודה אינם מוצבים במקדש אלא מוצגים בפני העם כולו על חומות העיר (נחמיה י"ב, לא). הלוויים שהופקדו עד כה על השירה ועל השמירה בשערי המקדש מוצבים עתה על שערי חומות העיר (נחמיה ז', א-ג). דוגמות אלה מדגישות מהלך שבו הקדושה איננה נשארת רק במקדש אלא מתפרסת למרחב העיר כולה. רעיון דומה תואר גם בנבואת ירמיהו:

הִנֵּה יָמִים יָבֵימִים קָרִי] נָאִם ה' וַנִּבְנֶתָהּ הָעִיר לְה' מִמְּגִדָּל חַנְנָאֵל שְׁעַר הַפְּנֵה. וַיֵּצֵא עוֹד קוֹה [קו קרי] הַמְּדָה נִגְדוּ עַל גְּבַעַת גְּרֵב וַנִּסַּב גְּעָתָהּ. וְכָל הָעֵמֶק הַפְּגָרִים וְהַדְּשָׁן וְכָל הַשְּׂרָמוֹת [הַשְּׂדֵמוֹת קרי] עַד נַחַל קְדְרוֹן עַד פְּנֵת שְׁעַר הַסּוּסִים מִזְרְחָה קִדְשׁ לְה' לֹא יִנְתֵּשׁ וְלֹא יִהְרָס עוֹד לְעוֹלָם (ירמיהו ל"א, לז-לט).

לאור הדמיון התוכני בין שני המקומות, ייתכן שספר עזרא-נחמיה תיאר את מהלך ההתקדשות של העיר כסמל לקיום נבואת הנחמה של ירמיהו.⁴⁰

37. ראו: ירמיהו ה', כז; ח', י; ו', יג; ה', א-ח.

38. ראו: אשכנזי (לעיל, הערה 7).

39. רשימות היוחסין שמאגדות את דור העולים הראשון עם דור בוני החומה, עומדות כהקדמה לטקס חנוכת החומה (נחמיה י"ב, א-כו).

40. ראוי לציין כי מ' לאוצ'ר מזכיר שתי הקבלות נוספות שאותן לא הצגתי משום שלדעתי אינן מבוססות. ההקבלה הראשונה בין ירמיהו ב', ז; ט"ז, יח; כ"ט, ה-ז ובין עזרא ט', יא-יב; נחמיה י"ג, כה (ראו: לאוצ'ר, לעיל, הערה 7, עמ' 189). לדעתי הקבלה זו אינה מתייחסת לנבואת ירמיהו אלא לוויקרא י"ח, כז או למקומות אחרים בתורה. הקבלה נוספת עוסקת בקשר בין מעבר הנהגת עזרא

סיכום מכלול ההקבלות

הזיקה הגלויה לנבואת ירמיהו הפותחת את ספר עזרא-נחמיה, ההקבלות הרבות בין הספרים ופריסתן לאורך הספר כולו מחזקות את ההשערה, כי מחבר ספר עזרא-נחמיה עיצב את גאולת דורו תוך זיקה לנבואות הגאולה של ירמיהו. ניתן לראות שני מאפיינים כלליים במערך ההקבלות:

1. **הקבלות המעידות על התגשמות נבואות הנחמה של ירמיהו** – רבות מן ההקבלות בין נבואות ירמיהו לבין ספר עזרא-נחמיה נועדו להצביע על התגשמותן של נבואות הנחמה במאורעות שיבת ציון. עם זאת, בכל אחת מן ההקבלות הללו היה פער בין ההבטחה הנבואית לבין מימושה בפועל, כשבאופן שיטתי חל פחות במציאות של ספר עזרא-נחמיה לעומת תיאורי ירמיהו: השיבה ההמונית לציון שחזה ירמיהו הופכת בפועל לעלייה של מעטים שנעשתה תחת קשיים ביטחוניים; קול ההודיה “כִּי לְעוֹלָם חֶסֶד” נאמר מול מזבח בודד המוקף בחורבות המקדש הראשון; החומה הצפונית אכן נבנתה “מִמְגֵּדֶל חֲנַנְיָאֵל שְׁעַר הַפְּנָה”, אך גם שאר חלקי החומה שנהרסו בפרעות עכשוויות הוצרכו תיקון; כלי המקדש אכן חוזרים לירושלים אך ללא כלי המקדש העיקריים וכו'. הרעיון הכללי של הנבואה התגשם, אך חלק מהפרטים שהובטחו בה התקיימו באופן דל מן הצפוי, נפרשו על פני דורות או לא התקיימו כלל.

2. **הקבלות המעידות על תיקון חטאי דור החורבן** – סוג שני של הקבלות מתאר את מאבקם של שבי ציון לתיקון החטאים שעליהם הוכיח ירמיהו את דור החורבן: ההתמודדות מול נביאי השקר; “וַיִּקְשׁוּ אֶת עֲרֹפְם וְלֹא שָׁמְעוּ”; איסור המסחר בשבת; שחרור העבדים; השחיתות בהנהגת יהודה. בכל אחת מן ההקבלות יש היפוך בין התנהלותו של דור החורבן לבין התנהלות דור שבי ציון, כשדור החורבן חוטא וגולה, ואילו דור שבי ציון מתקן חטאים אלו ובונה את היישוב המתחדש בארץ.

עם זאת, ברוב ההקבלות הללו הייתה הוספה במאמצם של שבי ציון לעומת תוכחות ירמיהו. מעבר לתיקון החטאים ניכרת תשובת משקל יתרה מצד שבי ציון והנהגתם, שאינם מתקנים את חטאי אבותיהם בלבד אלא מוסיפים נדבך נוסף על מה שדרש ירמיהו. יהויקים מלך יהודה השתמש במסי העם כדי לבנות לו בתי שן מפוארים ואף לא שילם לפועלים ששכר – ולעומתו נחמיה אינו לוקח את המסים המגיעים לו ובנוסף מממן את הוצאות הפחווה מכספו האישי; דור החורבן כבשו את עבדיהם למרות מצוות השמיטה, ולעומתם שבי ציון משחררים את עבדיהם

ללוויים (נחמיה ט') ובין המעבר בין ירמיהו לסופרים (ברוך בן נריה ובני שפן). ראו: M. Leuchter, *The Polemics of Exile in Jeremiah 26-45*, New York 2008, pp. 122-123.

ממניע מוסרי; ירמיהו הוכיח את דור החורבן ש'הקשו את עורפם ולא שמעו', ואילו שבי ציון מזכירים בתפילתם את מילותיו של ירמיהו כוידוי על חטאות אבותיהם (לא רק שאינם מקשים את עורפם ושומעים לדברי הנביא, אלא אף מצטטים אותו בוודוים). מכל הדוגמות הנזכרות לעיל, המציאות תיקון של חטאי דור החורבן בימי שיבת ציון, ניכרת הוספה במאמץ האנושי מצדם של העם ומנהיגיו.

שני צירים חורזים את מערך ההקבלות: הראשון, תיקון של מאורעות החורבן באמצעות נבואות גאולה, והשני, תיקון של מעשי דור החורבן באמצעות מעשי דור הגאולה. ברם, הראשון מצביע על צמצום בהתגשמות המאורעות, ואילו השני מצביע על הרחבת המאמץ האנושי.

כיצד ניתן להסביר מערכת הקבלות כפולה זו? מקונוויל, שעמד רק על ההקבלה בין ירמיהו ל"א לעליית עזרא ועל הפער בין הנבואה למימושה, מסביר אותה כך:

The books of Ezra and Nehemiah are fundamentally characterized by ambiguity. There is a mood of thankfulness, related to a belief that prophecy has been fulfilled in the return from exile (Ezra I 1), together with a strong feeling that the present circumstances of the community cannot represent God's full purpose for it.⁴¹

הסבר זה חורז באופן מדויק את שני המאפיינים שהוצגו במאמר – הקישור הגאולי לנבואות ירמיהו והפער בין ההבטחה המקורית למימושה. ההקבלות באות לקשר את הקורא לירמיהו בשני צירים: הן בדבר התגשמות נבואות הנחמה, הן בדבר תיקון החטאים שעליהם הוכיח ירמיהו את העם. שני מאפיינים אלה באים לחדד את ההכרה הגאולית במאורעות ימי הבית השני ולהפיח בהם רוח משיחית,⁴² ומנגד, לעמוד על התגשמותן הלא שלמה של נבואות הנחמה כדי לעודד את העם להמשיך ולפעול למען הגאולה.

הצהרת כורש פותחת חלון, שדרכו יוכל עם ישראל להגשים את נבואות הנחמה: לעלות לארץ, לבנות את המקדש ולשקם את ירושלים מחורבותיה. הגאולה לפי עזרא-נחמיה אינה נשארת הבטחה שממית שעתידה להתגשם כדברי הנביא אלא נתלית במעשיו של העם – לטובה או לרעה. אם יעלו לארץ, יבנו את ירושלים אבן על אבן

41. מקונוויל (לעיל, הערה 1), עמ' 213.

42. ייתכן שמסר זה עומד מול תפיסות אנטי-גאוליות המתייחסות בזלזול למאורעות שיבת ציון, ומנסה לתקן: "הָעַם הַזֶּה אָמְרוּ לֹא עָתָּה בָּא עֵת בֵּית ה' הַהִבְנוֹת" (חגי א', ב); "כִּי מִי בַז לְיוֹם קִטְנוֹת" (זכריה ד', י); "מִי בָכֶם הַנְּשָׂאֵר אֲשֶׁר רָאָה אֶת הַבַּיִת הַזֶּה בְּכַבֹּדוֹ הָרִאשׁוֹן וְמָה אַתֶּם רֹאִים אֹתוֹ עַתָּה הֲלֹא כְּמֹהוּ כְּאִין בְּעֵינֵיכֶם" (חגי ב', ג).

”לְכָלוֹת דְּבַר ה' מִפִּי יִרְמְיָהּ”

ולא יחזרו על חטאי אבותיהם שהביאו לחורבן – יזכו למימוש הנבואה; אם לא יעשו זאת – לא יזכו.

התנהלותו של דור שבי ציון היא מורכבת. מחד גיסא, נראה כי הם נשמעים לדברי הנביאים (עזרא ה', א-ב) ומתאמצים לתקן את חטאי דור החורבן, ומאידך גיסא, ניכרים חטאי העם בלקיחת נשים נכריות, בחילול השבת ובאי-שמירת מצוות התורה. יש כאן דואליות בהתנהלות העם, ובהתאם דואליות בהתנהלות הגאולה. מצד אחד, לפעולות העם השב לארץ ומתקן את חטאי אבותיו נלווים צלילי נבואות ירמיהו, המרוממים את מעשיו למעמד מפואר וגאולי. מצד שני, העלייה המצומצמת וחטאי דור שיבת ציון מביאים לעיכוב ולהפחתה במימוש הנחמות במלואן.

הקו העולה מניתוח ההקבלות הולם את התפיסה הכללית של הספר, שהגאולה באה בעקבות מאמציהם הארציים של בני אדם.⁴³ השיבה לציון אינה נעשית דרך התערבות נסית מצד ה', אלא דווקא דרך פעולות מעשיות של עם ה' הבונה אבן על אבן ודור אחרי דור את היישוב המתחדש בארץ. העם הוא המוציא לפועל של תכנית הגאולה האלוהית: הוא מתמודד מול איגרות שטנה ואיומים ביטחוניים, הוא בונה את המקדש ואת חומת ירושלים, והוא כורת אמנה לשמירת המצוות. הוא הוא הגיבור הראשי, המבצע את המהלך הגאולי שחזה ירמיהו בלא התערבות אלוהית גלויה.

ההיסטוריה מצוירת בספר עזרא-נחמיה באופן פרוזאי, שלפיו מאמציהם המפרכים של האנשים לאורך פרקי זמן מתמשכים, עם התחלות והפסקות, הצלחות וקשיים, מביאים את אט להגשמתן של נבואות ירמיהו. זו השקפתו הייחודית של ספר עזרא-נחמיה.

43. כך מנתחת אשכנזי (לעיל, הערה 7, עמ' 122) את תפיסתו הכללית של הספר.

